

Apie meilę, tikėjimą, nuomones ir mokslą

Apie ką ši knyga? Ir ar verta ją skaityti?

Tikrai neskaityčiau visų čia sudėtų pavyzdžių ir išvedžiojimų, jei būčiau tikras, rimtas ir didelis ekonomistas. Kam dar gaišti laiką, jeigu ir taip viskas aišku ir su ekonomika, ir juolab su gyvenimu, kuris – tai tik šiaip pinigų gaminimo mašinos priedėlis.¹ Taigi neskaitykite, jei žinote, kad visas blogis ateina iš valdžios, privatus sektorius yra savaiminis gėris, nes tik jis, brangusis, vienintelis generuoja pridedamąją vertę, mat lyg iliuzionistas iš niekur traukia triušius ir balandžius (t. y. „kuria“ darbo vietas), o viską ir visada galima paaiškinti prigimtinio žmogaus goduliu arba pinigų, arba valdžios.

Taip pat neskaitykite, jeigu esate nors ir ne ekonomistas, bet šiaip žmogus „rimtas“. Taigi jei žinote, kad gėris yra postai, gyvenimo tikslas – užsirioglinti hierarchinėmis kopėčiomis vis aukščiau ir aukščiau iki pat pabaigos (na, kol mirtis mus išskirs). Jei žinote, kaip žmonės turi rengtis, kokie turi būti jų matmenys², jei esate įsitikinę, kad visada reikia galvoti taip, kaip „visi“, o bet koks nukrypimas

nuo tvarkos – blogis. Tada prisidėkite prie „visų“, prie konservatorių, prie socdemų ar prie kokio darbas plius tvarka plius teisingumas, bet tikrai neskaitykite šios knygos, – jos autorė nežino, nei kas yra anie „visi“, nei ką reiškia ana jų tvarka ir juo labiau kas tas labai puikus dalykas, kai visi gyvena absoliučiai tinkamai ir teisingai.

Žinoma, jei „nemylite“³ autorės, irgi neskaitykite. Jei „mylite“, neskaitykite taip pat. Nieko perdėm naujo nepajusite. Ši knyga tikrai ne meilės (neapykantos) laiškų rinkinys. Ji skirta ne širdžiai, o protui pamaloninti.

Tad kam skiriu šią knygą? Pirmiausia tiems, kuriems įdomi tokia žmonių mąstymo (ir veikimo) erdvė, vadinama ekonomika. Tiems, kurie norėtų suprasti, kodėl ekonomika taip dažnai apvilia gražius lūkesčius. Labai trumpas ir labai abstraktus atsakymas – ekonomika įvykdo ne tai, ką mano norintys jos žaidėjai, o tai, ko jie iš tiesų nori. Ir ji galiausiai pasirodo tokia, kaip ją kuria, o ne kaip sakosi ją kuria: jei sako, kad padeda pensininkams ir tai nieko nekainuoja, viena dieną pamato, kad nebeliko, kas tuos pensininkus išlaiko. Prisimenate keistą patarimą nenorėti, nes išsipildys? Tad apie visokius tokius norus tikrai verta pasvarstyti.

Taigi ši knyga, matyt, tiems, kurie yra ironiški ir, svarbiausia, autoironiški. Tiems, kurių kritiškas protas ieško kokių nors papildomų (nesvarbu, už ar prieš) argumentų. Dar šią knygą gal vertėtų peržvelgti tiems, kurie norėtų sužinoti bent kai kuriuos dalykus, apie kuriuos diskutuoja pasaulio ekonomistai ir politikos ekonomistai. Labai mėgstu skaityti ir patinka pagalvoti, kaip tas ar kitas dalykas pasireiškia Lietuvoje. Ir ar apskritai pasireiškia? O jei nepasireiškia, tai kodėl slepiasi? Tad jei norite sutaupyti laiko ir išgirsti perpasakotų istorijų bei problemų, irgi vertėtų pažiūrėti. Gal pasirodys įdomios ir ištakos (pastabose ir nuorodose rasite daugybės vertų knygų pavadinimus...).

Mėgstu diskutuoti ir nemėgstu galutinių žinių. Tad tokių pat tikiuosi ir skaitytojų, kurie gal ras klaidų, neatitikimų, turės savo minčių ir savo vertinimų. Jei kas, rašykite man į *Facebook* paskyrą, bet ne meilės ar neapykantos laiškus, ir šiuokštū – jokių zuikučių ir putlių katyčių ant sofų...

Tiesa, tikrai neskaitykite ir jau griežtai liepiu „nerašykite“ tie, kurie su nostalgija prisimenate sovietinius laikus. Diskusijas mėgstu. Tolerancija man labai didelė vertybė. Bet, kaip sakoma, yra ribos. Aš kalbėsiu apie mūsų gyvenimą čia ir dabar (t. y. pastarosios Nepriklausomybės laikais). Visokios aliuizijos į kokį nors gėrį tada, kai privalai mąstyti „tyliai“ (vienas sau arba naktimis su atsitiktinai užklydusia disidentu knyga), man atrodo tikra tragedija, o nuo dabar išpopuliarėjusių sovietinio *bomondo* ponių kludiesių apie aną tikrovę tiesiog purto.⁴

Galimybė laisvai galvoti yra gerokai daugiau už bet kokius materialinius dalykėlius. Tiesa, klausantis ekonomistų kartais atrodo, kad juos domina turtas, gėrybės, „turėjimas“. Bet tai tik iliuzija. Išties ekonomika yra mokslas apie tai, kaip renkamės, kas lemia sprendimus ir kiek už savo sprendimus mokame. Tai mokslas apie tai, kas vyksta galvoje ir gyvenime, kai žmogus mano kaupiantis gėrybes. Apie tai ir yra ši knyga.

Knygos pradžioje aptariama, kur per pastarosios Nepriklausomybės metus atėjome. Primenama, ką galvojome palikdami aną nelaisvės lauką, ko tada norėjome, ir svarstoma, ar gavome tai, ko tikėjomės. Ir jei negavome, kodėl? Čia gana nemažai vietos skiriama politinės ekonomijos (vystymosi, jei kam labiau patinka kitas čia tinkamas žodis) teorijoms ir įžvalgoms, tiek toms, kurios pasaulyje buvo populiarios anais laikais, tiek toms, kurios formuluojamos dabar. Jomis remiantis ir bus daromos galimos išvados.

Toliau apžvelgiami daugelis Lietuvoje labai įprastų mitų, kurie geriau pažiūrėjus yra tiesiog neartikuliuota meile (tikėjimu), o ne faktais pagrįsti dalykai. Tuos mitus aš tiesiai vadinu melu. Kartais tas melas suvokiamas, kartais – ne. Kartais jis sakomas sąmoningai, o kartais dėl laiko, žinių ar mokėjimo analizuoti stokos tiesiog pateikiamas kaip tiesa, kuria tikima, nes ji tokia įprasta, kad, atrodo, jos nė vertinti nereikia.

Paskutiniuose knygos skyriuose pateikiami kai kurie atsakymai. Ką verta daryti? Ką reiktų keisti? Ir ko galima tikėtis ateityje? Ne kartą manęs ir viešai, ir asmeniškai klausė, kokią matau Lietuvos ateitį. Pasakysiu iš karto – matau niūroką šalį, kur daugumai sąžiningas gyvenimas ir darbas jau yra (ir ateityje bus) rimtas egzistencinis ir visų pirma moralinis išbandymas. Pagrindinė priežastis – šokti stovint ant galvos neįmanoma. Na, bent jau sunku. Manau, net pats Jurijus Smoriginas su tuo sutiktų. Taigi kai pabandysime atsistoti ant kojų, gal ir judėti bus lengviau. Bet mes kažkodėl norime, kad viskas liktų, kaip yra – su kojomis, kurios makaluojasi aukštai, bando remtis į liūdnei prislėgtą galvą ir dar atlikti sudėtingus žingsnelius. Gal vis dėlto apsiversime? Tada suvoksime, kad ne ekonomika (kaip aiškino marksistai ir dėsto šventoji Lietuvos politikos trijulė – konservatoriai, socdemai ir liberalai), o politika (didžiosios laisvės ir susitarimų erdvė) valdo pasaulį.

Pabrėžiu, ši knyga nėra akademinis darbas, priešingu atveju būtų ir kitas jos stilius, ir daugiau nuoseklių įrodymų, ir kitoks žodynas. Knygą rašiau ne mokslininkams, o tiems, kurie domisi čia aptariamais klausimais. Taigi leidau sau ir asmenines įžvalgas prisiminti, ir pasijuokti, kai kas nors atrodė juokinga, ir susigraudinti, jei širdį spaudžia. Neatsitiktinai įterpiau ir Lietuvos žmonių mintis apie jų gyvenimą, išgyvenimą ir gautas pamokas. Mačiau daugybės jų akyse ir žvilgsniuose slypinčią viltį, kad gali būti ir kitaip.

Aš nežinau, kaip viską pakeisti. Nesu politikė. Tiesiog gimiau kitam darbui, mano pašaukimas kitas. Bet tikrai nuoširdžiai bandžiau pateikti visas – už ir prieš – klausimo puses, tad subjektyvūs dalykai tėra pasakojimą palengvinantis fonas, bet esmė – kuo objektyvesnis klausimų aptarimas. Ir tai gal nors kai kuriems mūsų grąžins tikėjimą politika, taigi ir galimybę veikti, keisti savo gyvenimą.

Jei klausimai pasirodė įdomūs, ženkite pirmyn ir apsidairykime, kur stovime. Pamatysime, kad labai dažnai tai bus oro uosto laukimo salė.

riamus ir bent man įdomesnius dalykus. Kalbėsiu apie tai, kaip derinant atskirų žmonių siekius ir vertybes susiformuoja tam tikras bendro gyvenimo modelis.

Sajūdžio laikų troškimai

Svarstydami, kodėl taip dabar gyvename, turėtume sugrįžti į laiką prieš daugiau nei dvidešimt metų ir prisiminti, kokios teorijos tada formavo mūsų vertybes, kokiais „pasakojimais“ tada tikėjome. Kaip įsivaizdavome naują kapitalistinį pasaulį? Kodėl daugelis dabar esame juo nusivylę ar bent suabejoję? Nors, tiesą sakant, tai, kuo tada tikėjome, ko troškome, dabar tapo realybe, ir jei kas nors mums dabar nepatinka, gal verta pamąstyti, ko tada nesuvokėme ir neįvertinome.

Vyresni žmonės, matyt, neblogai prisimena tuomet labai populiarią mintį, kad tapę laisvi (tokia tuometinės sąvokos „nepriklausomi nuo Sovietų Sąjungos“ reikšmė), jau po kelerių metų gyvensime „kaip Švedijoje“. Tokią, žinoma, labai naivią mintį⁴³ parėmė net kai kurie tuomet garsūs ekonomistai, tarp kurių aktyviausias buvo profesorius Kazimieras Antanavičius. Pirmą mintį išskaidykime į du – laisvės ir „gyvenimo kaip Švedijoje“ – klausimus. Pradėsiu nuo „švediško“ gyvenimo...

Masinėje sąmonėje tas „gyvensime kaip Švedijoje“ atrodė gana savotiškai. Prisimenu vieną inteligentišką garbaus amžiaus ponį, kuri apie 1990 metus man su ašaromis akyse aiškino, kad vaistininkas Amerikoje uždirba po du tūkstančius dolerių per mėnesį, o čia – tik apie pusantro šimto rublių (suprask, tuometiniu juodosios rinkos kursu apie 50 dolerių). Visada mėgau rasti spragų samprotavimuose, tad iš karto paminėjau skirtingas kainas (o kiek jiems kainuoja, sakykim, transportas?) ir įvairius neišvengiamus daly-

kus, tarkim, sveikatos apsaugą. Buvau nuginkluota labai piktai ir ironiškai: transportas nekainuoja, nes vaistininkas turi automobilį (primenu, čia tikra istorija... ir samprotauja žmogus, kuriam transporto išlaidos asocijuojasi su kelias kapeikėles kainuojančiu troleibuso bilietėliu, benzinu – litras už 4 kapeikas, niekaip nenumatant visokių privalomų draudimų, išperkamosios nuomos, paskolų ir pan.), o sveikatos apsauga nepalyginama, nes kažkoks giminaitis ten (suprask, Amerikoje) buvo ir jam *taaaip* dantis sutaisė, kad atrodo kaip tikras amerikonas. Apie tos sveikatos apsaugos kainą, kai jau šypsena *toookia*, net kalbėti neverta. Būtų labai juokinga, jei nebūtų tikra ir, tiesą sakant, labai graudu.

Beje, jau tada pastebėjau vieną dalyką: bemaž visi tuometiniai pašnekovai savo įsivaizdavimą apie gyvenimą Švedijoje pagrįsdavo amerikietiškais pavyzdžiais, atėjusiais gal iš kartkartėmis rodomų amerikietišku filmų, gal iš tautiečių, atvykstančių iš Amerikos, lagaminų gausos, o gal iš tiesiog vaikiško noro, kad „būtų kitaip“. Ir tai dar kartą patvirtina, kaip iš esmės naiviai buvo suvokiama rinkos ekonomika, nematant daugybės jos konkrečių pavidalų, bet aiškiai išskiriant išorinius vartotojiškos gausos atributus.

Sovietinis žmogus buvo taip nutolęs nuo pragmatiško naudos ir sąnaudų skaičiavimo, kuris ir sudaro rinkos šerdį, kad iš esmės buvo kaip vaikas, galintis patikėti bet kokia pasaka apie gyvenimą, kur amžini nemokami pietūs, o stalai pasidengia vos panorėjus. Net išsilavinę ir šviesūs žmonės nemokėjo (ir gal nenorėjo...) matyti pilko pasaulio.⁴⁴ Arba viskas, arba nieko. Arba tragiškai vargana butis, arba pilnos parduotuvės. Arba viskas juoda, ir staiga – viskas balta. Tokioje sąmonėje gyvenimas čia, sovietinėje Lietuvoje, virsdavo juoduma, kuri iš karto transformuojasi į skaisčią dieną tik patekėjus kapitalizmo aušrai. Ir jokios diskusijos bei tuščios kalbos čia nereikalingos, tiesa?

O dar buvo gundanti laisvė... Garsus britų mąstytojas Isaiah Berlinas, gimęs Rygoje praėjusio amžiaus pradžioje, prieš daugiau kaip 50 metų išskyrė du neretai konfliktuojančius laisvės veidus – „negatyviają“ laisvę ir „pozityviają“ laisvę.⁴⁵ Pirmoji laisvė nuo kažko, laisvė nuo diktatūros, priklausomybės. Aptariamam laikui mums tai buvo laisvė nuo okupacijos, valstybės nepriklausomybė. Ir antroji – gerokai komplikuočiau – laisvė būti. Laisvė realizuoti toje gautoje nepriklausomoje nuo kažko laisvės erdvėje. Ir gal skurdas, gal pilka sovietinė kasdienybė daugeliui laisvę sutapatino su atsivėrusia galimybe praturtėti. Amžinasis klausimas – būti ar turėti – kažkaip tarsi savaime transformavosi ne į žmogaus teisių, teisingumo, solidarumo, galimybių – jei ne visiems, tai bent daugumai – siekį, o į primityvų norą gauti ir vis daugiau kaupti. Laisvė (ypač kai pavyzdį rodė ir ne vienas tada labai gerbiamas politikas) tapo laisve dėl didesnio gabalo. Dėl daugiau žemės (ir sugalvok tu man kilnoti nekilnojamąjį turtą!), daugiau materialaus fizinio turto (kompensuokime, atiduokime, gražinkime...), daugiau privilegijų. Net parašas po Kovo 11-osios aktu, kuris kiekvienam jį pasirašiusiam turėjo būti didžiausia tautos suteikta garbė ir neįvertinama dovana, pamažu virto renta ar sklypeliu kažkur Vilniaus priegose ar centre, nelygu pasirašiusiojo politinis svoris ir akiplėšiškumo laipsnis.⁴⁶

Naivus tikėjimas, kad nepriklausomybė nuo kažko ir turtas jau savaime reiškia gerovę daugumai, yra kaip tik ta sąmonės būseną, kuri labai lengvai tampa bet kokios ideologijos grobiu. Tokia sąmonė nepajėgi vertinti kritiškai. Ji nelanksti ir nelinkusi matyti pustonų. Sakėme norį švediško kapitalizmo, kur gana aktyvus valstybės vaidmuo ir stiprus socialinės saugos laukas, bet balsavome už kitokį, gana menkai reguliuojamos rinkos modelį, kurį piršo didelė dalis konservatyvių ir liberalių politikų. Į vieną puodą

mesdami iš esmės skirtingus pasaulio vaizdinius ir labai nevienodą praktiką, rimčiau kalbant, net negalėjome tikėtis valgomo troškimo. Praktika rodo, kad abu modeliai yra pakankamai veiksmingi ir gali neblogai funkcionuoti, vis dėlto būtina aptarti ir suvokti jų realias ribas. Ir tam supratimui reikalingos diskusijos.

Greitai ir paprastai nelygu protingai

Ne visokių dalykų turėjimas, kurio taip įsitvėrė mūsų signatarai ir vėliau atėję politikai, o laisvos galimybės daryti tai, ką geriausiai moki, galėjo sukurti sėkmės istoriją. Tam reikėjo ne taip ir daug: atvirų veikiančių institucijų. Prieš dešimt metų Valdas Samonis „Atgimime“ rašė: „Reikia susilaikyti nuo iš sovietinių laikų paveldėto polinkio į mikrovaldymą, o intensyviai plėtoti institucijas. Institucijų kūrimas ir jų plėtra yra nepaprastai svarbūs kaip tik šiame transformacijos etape, kai jau lyg ir pagrindai sukurti, tačiau dauguma institucijų neveikia arba vis dar persunktos sovietine mąstysena“.⁴⁷ Šis ir daugybė kitų jo tekstų, kuriuose bandyta kalbėti, kodėl Lietuvoje kaupiasi problemos, mūsų valdžios buvo atvirai ignoruojami, o visuomenės labai dažnai sutinkami su atvira panieka. Tokia p. Antanina, komentuodama minėtą straipsnį, rašė: „per ilgi samprotavimai, [...] filosofija turėtų būti paprasta ir trumpa: kuo mažiau apribojimų ir galimybių „tarnyboms“ melžti verslą. Visa kita susitvarkys be ilgų ir nuobodžių apmąstymų, kurie dažnai primena pasityčiojimą“.

Poniai Antaninai, kaip ir daugumai mūsų šalyje, net dabar, kai jau tikrai klimpstame gilėjančiuose prieštaravimuose ir vis sunkiau valdomuose konfliktuose, pasaulis privalėjo ir privalo būti, pirma, paprastas; antra, toks, kaip patogu jai / jam; trečia, neversti mąstyti. Nes jeigu mąstyti, nejučia kiltų klausimų: o kas yra vers-

Šaknų paieška

Ko stinga?

Ne taip seniai mielasis (žinau, žinau, daugelis vertina prieštarinčiai, bet ar gali būti geresnis komplimentas kaip apsnūdusios minios nerimas, jog kažkas kartu su ja nemiega ir net, o siaube, kažką kalba, rašo ir snausti trukdo?..) Andrius Užkalnis „Verslo klasėje“ parašė labai įdomų ir originalų tekstą.⁶² Ten jis aiškino, kad dabar Lietuvoje esą prasidėjo antra socialinio mobilumo, kurį jis apibrėžė kaip galimybę irtis gyvenime į priekį pagal gabumus, o ne pagal kilbę, banga. „Atkurtos Nepriklausomybės aušros metais, prieš gerus du dešimtmečius, – aiškina autorius, – Lietuva buvo kone tobulas socialinio mobilumo pavyzdys. Mano kartos žmonės galėjo daryti, ką norėjo ir sugebėjo: pastumiančių ir pagelbėjančių autoritetų beveik nebuvo [...], visas pasaulis iš esmės buvo kiekvienam po kojų: nesvarbu, ar esi iš sostinės, ar atvykai iš giliausio kaimo, daryk, ką sugebi, ir neklausinėk. Daugelis taip ir darė ir nesigaili ligi šiol: didysis mokslas, didysis verslas, pramogos, televizija, leidyba – tais laikais teritorijų atsiraikė, kas netingėjo.“ Dabar, pasak A. Užkalnio, Lietuva ir vėl yra socialiai labai mobili: „Tie, kas galėtų būti vis stiprėjantis antrosios kartos elitas, užuot auginę raumenis ir kovos įgūdžius, per neapdairumą anksti pasirinko pagalvėles bei šezlongą [...] ir sudarė galimybes jauniems, alkaniems, ambicingiems naujiems žaidėjams beveik netrukdomiems raikyti pyragą iš naujo.“

Pati mintis man atrodo labai įdomi. Schumpeterio apibrėžtos kuriamojo naikinimo dvasios svarbiausias aspektas – galimybė naujam dalykui prasiveržti pro užtvaras, kurias visada visomis formomis stato senoji sistema. Taigi ta Užkalnio minima antroji banga būtų išties pageidautina. Jeigu tik... Čia ir stabtelėkime.

Sunkoka ginčytis dėl ateinančių naujų ir alkanų. Gal ir eina. Pamatysim. Vis dėlto įdomesnis kitas – esminis – dalykas: ar per-

dalijimas iš esmės ką nors keičia? Ar tikrai tie, kurie ateina, yra kuo nors pranašesni už tuos, kurie nueina ar neateina? Ar tikrai tie naujieji, ištroškę savo grobio, iš esmės labai skirsis nuo tų, kuriuos taip vaizdžiai Ūkio banko žlugimo proga aprašė Rimvydas Valatka?⁶³ (Iš karto pabrėžiu, kad kalbu apie tuos, kurie rinksis verslą, ir neturiu galvoje paties A. Užkalnio, kuris, kad ir kaip vertintum, nėra verslo žmogus, bent dabar.) Dar daugiau, ar jie apskritai gali būti kitokie?

R. Valatka klausia, o „kiek Lietuvai kainavo Kauno spekuliantai – prichvatizavimo čempionai?“ Ir primena, apie ką kalbama: „Kauno spekuliantų pasaulis Lietuvai davė kiečiausią Lietuvos kapitalistą A. Stašaitį, kuris metų metus sugebėjo pudrinti smegenis ne senutėms, bet rimtais save laikiusiems verslininkams. Į verslo filosofus pretendavęs veikėjas paprasčiausiai įtikindavo juos atiduoti jam savo pinigus. Superiniam uždarbiui. Vienas Marijampolės verslininkas, laisva valia patikėjęs milijoną dolerių vardan tos filosofijos ir tik po to supratęs, ką padarė, nusišovė ant tėvo kapo. Kaunas davė Lietuvai spirito „Royal“ karalių G. Plučiauską. Nušautas savo bute Hamburge. Ir „Agorą“ su kitu spirito karaliumi S. Čiapu. Kartu su vairuotoju sušaudytas samdomų žudikų prie savo namų Kaune. Kauno spekuliantų žvaigždyne mirgėjo R. Ramašauskas. Kuris nusižudė. G. Kazlauskas ir jo „Sabina“. Tyliai išnyko iš viešosios erdvės. Švietė G. Skobo, S. Dubininko, „Žalgirio“ rėmėjo V. Vaikšnoro, kuris pabėgo į Ispaniją, žvaigždės. Tik po ilgų metų buvo surastas bei pargabentas į Lietuvą mirti. O kur kitas Kauno „Žalgirio“ rėmėjas M. Plūkas, kurio verslo žvaigždė, irgi kaip staiga užtekėjo, taip staiga ir užgeso, palikusi komandą su skolomis?“ Šią kohortą užbaigia Vladimiras Romanovas, jau atsirikęs iš visų mūsų ne vieną šimtą milijonų litų, kuriuos atidavė kaip kompensaciją savo banko indėlininkams.

O dabar pažiūrėkime, kokio tipo buvo šie, čia paminėti ir nepaminti, verslininkai? Į kurią – verslininko spekulianto (primenu, šis žodis rinkoje neturi jokios neigiamos reikšmės) ar verslininko novatoriaus, kuriamojo naikinimo atstovo, lentynėlę jie galėjo būti padėti? O gal tai tik būrys nusikaltėlių? Pastarasis atsakymas man tikrai atrodytų net ne per griežtas, o tiesiog neteisingas. Nežinau (atsakymui tai net nesvarbu) tikslų jų gyvenimo ir veiklos istorijų. Suprantu viena: jie darė pinigų taip, kaip lėmė laikas. Kaip leido valstybė. Ir svarbiausia – Lietuvos žmonėms *jie* buvo verslininkai.

Jie spekulio: vežė, mainė ir kūrė rinką, kurioje išlošė visi. Nes buvo, ką pirkti ir ką vartoti. Raudotojų dėl sovietinio rojaus noriu paklausti, ar jie tada lankėsi parduotuvėse? Ar jiems tiesiog namo pristatydavo viską, ką dabar be jokio vargo perkame net neišeidami iš namų? Man – ne, vadinasi, dabartinis variantas man priimtinesnis. Taigi svarbiausia – jie buvo verslininkai. Jie kūrė rinką. Jie elgėsi taip, kaip iš esmės jiems nedraudė valstybė, ir dar daugiau – kaip leido visuomenė.

O dabar suformuluokime klausimą kitaip. O ar jie jums simpatiški? Man – ne. Nemanau, kad simpatija, kurią jauti tam ar kitam žmogui arba jų grupei, turi kokią nors vertę pati savaime, bet tam tikras antipatijos jausmas čia gerai paryškina vieną aspektą. Kažkas taip kuriamame versle yra ne taip. Ir tada vėl siūlau perskaityti R. Valatkos komentaro pavadinimą. Kiek kainavo *toks* (paryškinta mano – A. M.) verslas?

Ir dabar jau, matyt, galime padaryti pirmą išvadą. Verslas yra gėris, kai jis atitinka kelias jau pačioje žodžių „verstis“, „išsiversiti“ reikšmėje slypinčias ypatybes. Jis yra nepriklausomas (daromas laisva valia, be kieno nors primestos valios, tada, kai atpažįstamos pelno galimybės), daromas kuriant bendroves ir *mokant* už išteklius, kuriuos naudoji pelnui gauti. Galėtume pridėti: daromas ten-

kinant kieno nors poreikius (visuomenės valia kai kuriuos žmonių poreikius laikyti nederamais, bet čia jau kita tema). Idealiu atveju daromas kuriant naujus poreikius.

Tam, kad tokia seka būtų aiškiai suprasta, prisiminsiu kitą istoriją.

Vergovė „Lelijoje“

2010 metų gruodžio pabaigoje UAB „Lelija“ generalinė direktorė Genė Zaveckienė buvo apdovanota ordinu „Už sėkmingą vergų darbo organizavimą“. Ta proga keletas šalies piliečių kreipėsi į šalies vadovus (tarp jų ir į savo krikščioniškas nuostatas nuolat deklaruojančią tuometinę Seimo pirmininkę I. Degutienę) dėl darbuotojų išnaudojimo „Lelijoje“.

Moterys „Lelijos“ Rokiškio filiale buvo verčiamos dirbti ir šeštadieniais, bet už šį alinantį darbą dauguma negavo net minimalaus užmokesčio, kurį garantuoja valstybė ir įstatymai. Štai keli faktai: 2010 metų rugpjūčio mėnesį darbuotoja dirbo 24 dienas, 192 valandas – t. y. ne tik penkias dienas per savaitę, bet ir du šeštadienius. Jai sumokėta 513,37 lito, t. y. po 2,67 lito už valandą; 2010 metų rugsėjo mėnesį darbuotoja dirbo 22 dienas, 176 valandas. Jai sumokėta 550,28 lito, t. y. po 3,12 lito už valandą; už 152 darbo valandas darbuotojai išmokėta 380 litų, t. y. po 2,50 lito už valandą; už 168 darbo valandas – 484,45 lito, t. y. po 2,88 lito už valandą. Akivaizdu, kad tokio vergiško „atlygio“ neužtenka net būtiniems poreikiams tenkinti.

Tačiau net ir šie pinigai nebuvo mokami laiku – gruodžio pabaigoje dar nebuvo sumokėti atlyginimai už lapkričio mėnesį. Darbo sutarties pakeitimus, kuriais buvo bandoma pateisinti šį išnaudojimą, darbuotojos buvo verčiamos pasirašyti atgaline data, naudojant psichologinį smurtą. Paprašius išmokėti atlygini-

mą už atostogų laikotarpį (kad ir kaip žiūrėsi, tai darbuotojo pinigai, kuriuos jis sukaupia per ankstesnį laikotarpį), viena vadovių atžariai numetė skiaučių kalną: „Pasiūsi ką nors per atostogas, parduosi ir turėsi.“

Daugelis iš UAB „Lelijos“ Rokiškio filiale dirbančių moterų augina nepilnamečius vaikus. Kad jie nebadautų, sunkiai dirbančios motinos buvo priverstos imti paramą maisto produktais ir registruotis darbo biržoje kaip ieškančios papildomo darbo (nors papildomai dirbti būtų tiesiog nepajėgusios fiziškai) vien tam, kad įgytų teisę prašyti lengvatų už šildymą. Išsekintos moterys sirgo, joms reikėjo psichologo priežiūros.

Įmonės vadovė iš jų tyčiojosi visais įmanomais būdais. Sukvietusi moteris net aiškino, kad joms apskritai pinigų nereikia, mat jos esą tokios turtingos, kad net Maldeikienę gali pasisamdyti jų ginti⁶⁴ (anos ponios protelis neneša, jog kas nors ką daro tik todėl, kad mano turįs tai daryti, nes yra šalies pilietis). Šioje bendrovėje nesėkminga buvo ir profsąjungų veikla, nes vadovai tyčiojosi iš darbuotojų ir net nevykdė teismo sprendimų (visa tai valdžiai irgi nepasirodė verta dėmesio), o valdžios institucijos, tarp jų ir Darbo inspekcija, tik pečiais trūkčiojo. Pastaroji, beje, net aiškino, kad tai esą dažnas dalykas.

Vis dėlto tokiai verslininkei 2009 metais prezidentė Dalia Grybauskaitė skyrė Lietuvos metų verslininkės ir vadovės apdovanojimą. Jos patarėjai vėliau aiškino, kad prezidentė tą prizą tik įteikė, o pasiūlė verslininkų susivienijimai. Tarsi prezidentė būtų anų sekretorė.

Jūs tikrai manote, kad čia kalbama apie verslą? Geriau būkime tikslūs. Tai nėra verslas, kaip mes jį suprantame XXI amžiuje. Tai isteriškas tam tikrų atgyvenusių ūkininkavimo formų saugojimas. Jokia verslininkyste, juolab inovatyvia ir didinančia šalies augimo

potencialą ir jos konkurencingumą čia net nekvepia. O parazitiškai vangus valdžios elgesys rodo tik tai, kad *tokie elgesio modeliai jai yra labai naudingi*.

Kas išties moka už išteklius (darbo jėgą) tokiose ir panašiose situacijose. Moka valstybė per įvairias pajamų kompensavimo sistemas. Dar tiksliau, moka mokesčių mokėtojai. Taigi kokia nors zavadskienė (jų vardas – Legionas), nors ir jaučiasi esanti verslininkė (ir net jos dažnai labai panašūs kolegos tai pripažįsta), neatlieka esminės prievolės – nesusimoka už išteklius. Ji, valdžios institutų ir institucijų padedama, savo tiesiogines (darbo jėgą) ir netiesiogines (didelė socialinė tokios elgsenos kaina, pasireiškianti nepakantumu ir visuomenėje tvyrančia įtampa) sąnaudas permeta visuomenei.

Galima paklausti, o kodėl valdžia toki elgesį toleruoja? Priežasčių ne viena. Vis dėlto šalia elementaraus nesusivokimo, kurio apstu, yra ir gilesnės priežastys. Išsunkiantys ekonominiai institutai kuria naudą ir pelną skurdinantiems poliniams institutams, kurie jau savo ruožtu taip formuoja visą ekonomikos pavidalą, kad „kurtų kaip tik išnaudojančias, išsunkiančias ekonomines institucijas, permesdamos turtą ir valdžią elitui“.⁶⁵ Ratas užsidaro. Bet kartu uždaro ir proveržio galimybę.

Kodėl neturime inovacijų

Beprasmiškų ir su gyvenimu menkai ką bendra turinčių strategijų, kurias taip mėgsta politikai, ypač konservatorių veikėjas Andrius Kubilius, netrūksta. Netrūksta mums ir užsienio investicijų. Plačiai aprašytos atskirų garsių Vakarų bendrovių sėkmingos ir ne tokios sėkmingos investicijos Lietuvoje nėra joks pretekstas manyti, kad jos, net jeigu klestės ir jų darbuotojai bus apdovanoti fantastiškais

Klausimas nėra toks paprastas, kaip gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio, o jo atsakymas slepia daug įvairių politinių ir ekonominių dalykų.

Kova su kontrabanda prasideda nuo tiesos

Ekonomikos kurse, kurį dėstau mokykloje, viena tema ypač domina mano mokinukus. Ką sovietiniais laikais mes valgėme, juk parduotuvėse buvo tik būtiniausios maisto prekės ir poros rūšių liūdnos atminties žuvų konservai? Daugelis prisimename tą anekdotą apie septynis socializmo stebuklus: pirmas, visi turėjo darbą; antras, nors visi turėjo darbą, niekas nedirbo; trečias, nors niekas nedirbo, normos buvo įvykdomos 100 proc.; ketvirtas, nors normos buvo įvykdomos 100 proc., parduotuvėse nieko nebuvo; penktas, nors parduotuvėse nieko nebuvo, visi visko turėjo; šeštas, nors visi visko turėjo, viskas buvo vagiama; septintas, nors viskas buvo vagiama, visiems visko užteko. Nelabai tikslus sovietinės tikrovės aprašas, bet esmė pagauta.

Per ilgą laiką išmokau sklandžiai papasakoti istoriją apie tai, kaip išgyventi išvirkščiame pasaulyje. Dirbi, pavyzdžiui, vaistinėje. Kas nors suplanuoja, kad nurodytą dieną vaistinė gaus eilinę siuntą vatos, marlės ar kokių nors labai deficitinių vaistų. Jei ne visa, tai bent didžioji siuntos dalis tą pačią dieną nuperkama pačių vaistinės darbuotojų ir įvyksta tikroji ekonominė transformacija: prekėmis nepadengtas rublis virsta pinigais, daiktu, turinčiu realią mainomąją vertę. Marlės pavidalą įgavęs rublis tampa visuotinai geidžiama preke: nori – virsta knyga (knygyno darbuotojos savo rublius lygiai taip pat iškeičia į realias vertes – tas knygas, kurių kažkam išties reikia), nori – majonezo indeliu, o kartu su kepenis gydančiais vaistais – gražiu mėsos gabalu karbonadui. Vis dėlto tik iš pirmo žvilgsnio toks žaidimas atrodo esąs be pralai-

mėtojų. Panašiamė mainų lauke nuošalyje visada liūdėnai stovi tas, kurio darbo vieta neleidžia įsigyti kokios nors visuotinai trokštamos gėrybės, galinčios menkavertį rublį stebuklingai paversti trokštama preke.

Vadovėliai sovietinę ekonomiką vadina planine ekonomika. Vis dėlto žymusis vengrų ekonomistas Jánosas Kornai dar anais 1980 metais užčiuopė gerokai gilesnę sisteminę aprašyto ūkio bėdą. Sovietinio tipo šalių ekonomikai jis davė deficito vardą ir matematiškai tiksliai pagrindė hipotezė, kad chroniškas stygius, nurodantis esminę tos ekonomikos bėdą, yra biurokratinės administracijos veiklos nulemtas sisteminis prekių ir pinigų srauto pažeidimas.

Kodėl nuo tokios „senovės“ atsispiriu? Priežastis paprasta – laikai praėję, bet tam tikra ekonominio veikimo logika, kuria remiasi dabartinė lietuviška ekonomika, kai kuriais esminiais aspektais labai panaši. Tai ant galvos pastatytas pasaulis, kuriam visai nesvarbus prekių ir pinigų srautų subalansavimas, tikroji išteklių ir gaminių kaina.

Sovietai niekada viešai nekėlė klausimo, kaip majonezas ir žirneliai, kurių nėra parduotuvėje, papuošia šventinius stalus. Tai buvo tabu, nes tarsi intuityviai buvo jaučiama, kad atsakius į šį klausimą bus atskleista visa anos epochos veidmainystė ir menkystė.

Šiandien irgi turime klausimą, kurio nederu užduoti. Klausimas labai paprastas ir kasdien išskylantis kiekvienoje bent kiek mąstantčioje galvoje. Tai klausimas apie išgyvenimą. Kaip išgyvena tos dešimtys tūkstančių, kurie gauna minimalią algą (apie 850 litų)? Kaip išgyvena tie pora šimtų tūkstančių bedarbių, kurių tik maža dalis gauna apgailėtiną nedarbo draudimo išmoką? Kaip išgyvena nedirbantys pensininkai, kurių pensija nesiekia, tarkim, 800 litų? Ir kaip išgyvena būsto neturinčios jaunos šeimos su vaikais, jei šeimos pajamos nesiekia bent 3000 litų per mėnesį?

Pasvarstome pastarąjį ir bent išoriškai gražiausią atvejį. Taigi trijų asmenų šeima, du vidutiniai darbo užmokesčiai, į rankas po 1000 litų galvai. Lietuviškais mastais labai neblogai. Išgyventi įmanoma, bet reikia gyventi taupiai, labai atsargiai ir ateities perspektyvos miglotos. Pavyzdžiui, jokių būdų negalima rimčiau susirgti, nes bus netekta didelės dalies pajamų, o sveikatos apsauga vis mažiau „nemokama“. Žinoma, jei ši šeima vis dėlto išdrįsta imti paskolą (ir jeigu ją gauna), situacija labai pasunkėja – išlaidos būstui išauga mažiausiai iki 1500 litų (paskola ir išlaikymas), reikia baldų, būtinas būsto ir gyvybės draudimas. Bent aš paskolos tokioje situacijoje imti nedrįščiau. Beje, sąmoningai nagrinėju „gražų“ 1000 litų žmogui atvejį, kuris, matyt, bent jau didesniame mieste reiškia kritinę ribą, kurią peržengus prasideda išgyvenimo klausimai. Taigi turime dvi rimtas problemas.

Pirma. Kiek žmonių Lietuvoje nepasiekia aptartos pajamų ribos? Intuicija sako, kad bus mažiausiai trys ketvirtadaliai visų namų ūkių. Tikrovėje, matyt, daugiau.

Tada antras ir įdomesnis klausimas. Tai iš ko išsilaiko šeimos, kurių darbinės pajamos nesiekia išgyvenimo ribos? Alternatyvų keletas. Jei suma pernelyg nenutolusi nuo išgyvenimo slenksčio, tai nuolat skursta, praktiškai visas pajamas paverdamos komunalinių paslaugų tiekėjų, maistininkų ir prekybininkų pajamomis.

Dar mažesnių pajamų grupėje atsiranda galimybė gauti įvairių socialinių pašalpų (kompensaciją už šildymą, nemokamą vaikų maitinimą ir pan.). Šiuo atveju irgi praktiškai visos pajamos paverčiamos jau minėtų komunalininkų ir maistininkų pajamomis, vis dėlto gali išlįsti dar vienas labai įdomus dalykas. Lietuvoje minimali alga į rankas dabar apie 850 litų, ir akivaizdu, kad bent žiemą už tokius pinigus Lietuvoje išgyventi neįmanoma.

Galimų problemos sprendimo būdų yra keletas: pasitikėti tėvų (ar vaikų) parama, prisidurti iš asmeninio ūkelio, dirbti dieną naktį, neretai net savo vaikų sielą paaukojus jų materialinei gerovei. Tai individualūs problemos išrišimo variantai. Kiti, kuriuos paminėsiu, kalba apie gilesnius sisteminius Lietuvos ekonominio modelio bruožus. Kai žmonės mato ir jaučia, kad pateko į neišbrendamų nesąmonių laukus (kitai sakant, yra priversti gyventi išsunkiančių, išnaudojančių institutų pasaulyje, kur visos prekės, išskyrus jo darbą, turi realią kainą), jie sukuria paralelinę arba alternatyviąją ekonomiką, kuri veikia ir dabar Lietuvoje.

Čia aptariami darbuotojai, jei turi išlaikytinių, gali pretenduoti į socialinę paramą – ir tada jau mokesčių mokėtojai padeda žmogui išgyventi, o tam esą verslininkui užsimokėti už jam reikalingus darbo išteklius (privaičią naudą teikiančio darbo sąnaudas jis perkelia ant visuomenės pečių). Ekonomikoje tai vadinama algų erozija, t. y. kuo daugiau valstybė remia dirbančius vargšus, tuo labiau darbdavys mažina algą, nes į savo darbuotojo disponuojamas pajamas įskaičiuoja ir tai, ką šis gaus iš valdžios. Kuo darbdavys mažiau moka už darbą, tuo daugiau prideda valdžia – kam išlaidauti? (Beje, tai viena iš rimtų priežasčių argumentuojant, kodėl „lankščios moralės“ valstybėse būtinas minimalios algos reguliavimas.) Beje, tokios praktikos nesmerkia ir patys darbuotojai. Tarkim, nereto „Sodros“ skyriaus tarnautojai yra susidūrę su tokia praktika: kai tik kokio nors nedidelio miestelio kokioje nors įmonėje prasižada sunkumai ir darbuotojai būna priversti eiti nemokamų atostogų, tuoj pašoka sergamumas ir „Sodros“ išmokos. Taip mokesčių mokėtojų pinigais apmokamos įmonių prastovos.

Panaši ir kito veiksmo logika: darbdavys susitaria su darbuotoju, kad dalį atlyginimo jam mokės vokelyje, o kitą dalį – į rankas. Taip darbdavys pasiima darbuotojo pajamų dalį ir padidina savo

pelną. (Tai, ką visuomenė vadina darbdavio įmokomis „Sodrai“, yra to darbuotojo pajamos, kurias jis atgaus vėliau arba esant tam tikroms aplinkybėms – susirgęs, netekęs darbo ir pan.). Darbuotojas jaučiasi išlošęs, nes jeigu lieka pernelyg mažai, prie algos ir vokelio dar galima prisidurti socialinių išmokų. Viena „Balsas.lt“ grupės leidiniuose dirbanti ponia man taip ir pasakė: moka minimumą, o kitą dalį – apie 2000 litų – į rankas, tai man labai gerai, nes dar gaunu ir kompensaciją už šildymą.

Tai, kad tokia sistema gali pagimdyti ir pagimdo tik dar didesnius įtampos židinius, mažas pensijas, nelogišką socialinę paramą ir vis mažėjančias galimybes turėti normalią darbo vietą, poniai buvo nė motais. Beje, kaip ir tai, kad tokios sistemos galiausiai reiškia didesnius mokesčius, o tai dar labiau skatina panašius elgesio modelius.

Jei mažas pajamas gaunantis žmogus negali pretenduoti į paramą, jam lieka kelios išeitys – nuolat skursti ir neprivalgyti, emigruoti – arba išvažiuoti pačiam, arba gyventi iš pinigų, kuriuos atsiunčia anksčiau emigravę artimieji. Visais tokiais atvejais visuomenės požiūriu eikvojami darbo išteklių ir problemos perkeliama į ateitį.

Dar viena galimybė – prisidurti iš šešėlinės ekonomikos, tar- kim, pačiam nešant kontrabandą, vartojant kontrabandinius gaminius, perkant pigias neapmokestintas prekes turgeliuose, nelegaliai dirbant ir pan. Susiklosčiusioje išsunkiančioje ekonominėje Lietuvos sistemoje *kontrabanda (ir visoks kitoks šešėlis) yra vienas iš kertinių sistemos ramsčių, garantuojantis šimtų tūkstančių mūsų žmonių išgyvenimą*. Ir tai reiškia, kad jokia kova su ja neįmanoma tol, kol ekonomikos net nebandoma statyti ant kojų, pradedant kalbėti apie realią visų išteklių (taip pat ir darbo) kainą. Kol darbas Lietuvoje sistemiškai vertinamas žemiau jo atgaminimo lygio (pa-

prastai šnekant, kol daugybė žmonių negauna pajamų, už kurias įmanoma sąžiningai išgyventi), tol bet kokios kalbos apie funkcionuojančią ekonomiką ir produktyvų verslą tėra sovietinio partorgo sapalionės apie artėjantį komunizmo rytojū. Kuris, kaip žinia, baigėsi laidotuvėmis.

Produktyvumas: pigi ar kvalifikuota darbo jėga?

Vis dėlto net labai garbūs didelių bankų ekonomikos skyrių vadovai itin mėgsta aiškinti, kad jokių problemų nėra: sovietinis žmogus vylėsi valgyti tada, kai ateis komunizmas, o dabartinių „analitikų“ pasaulyje valgyti bus galima tada, kai dirbsime kaip „vokiečiai“. Šioje vietoje *a priori* turime tikėti, kad tokių gilių ekonomikos minčių sklaida akivaizdžiai rodo „vokišką“ darbo kokybę, taigi tų analitikų atlygiai nuo „vokiškų“ mažai skiriasi. Ir čia jau jų, ir tik jų nuopelnas. Jie esą produktyvūs, taigi ir verti.

Tad pakalbėkime „slidžia“ santykio tarp produktyvumo ir darbo užmokesčio tema ir pagalvokime, kodėl dauguma mūsų tokie „neproduktyvūs“. Ar uždirbame mažai, nes nemokame dirbti ir esame labai tingūs? O gal uždirbame mažai, nes mums mažai moka, nors sukuriame ne taip jau menkai tos vertės? O gal uždirbame mažai, nes visa sistema konstruojama taip, kad verslo ir politikos elito naudai ištrauktų kuo didesnę naujos vertės gabalą?

Oficiali ES statistika rodo, kad vidutiniškai vienas Lietuvos darbuotojas sukuria apie 58 proc. to, ką sukuria dirbantis ES. Ką reiškia šis rodiklis? Skaičius gaunamas padalijus naujai sukurtą vertę iš valandų, per kurias ta naujoji vertė ir buvo generuota (rodikliai skaičiuojami eliminuojant kainų skirtumus). Patys statistikai gana griežtai primena, kad kalbama apie bendrą įspūdį. Taip yra todėl, kad daugelyje sektorių (pavyzdžiui, švietimo, sveikatos apsaugos,